

*Granasztói Olga: Francia könyvek magyar olvasói.
A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon, 1770–1810.*
Országos Széchényi Könyvtár – Universitas, Budapest, 2009. 319 oldal.

Amikor Monok István főigazgatósága idején az Országos Széchényi Könyvtár elindult a könyvtörténeti tudományos műhellyé válás útján, az intézmény vezetése úgy döntött, hogy az MTA kutatócsoportja, illetve a hazai könyvtörténeti kutatásokban résztvevők számára publikációs lehetőséget biztosító könyvsorozatot bocsát útjára. A *Res libraria* sorozat tehát a szerkesztők – Monok István, Madas Edit és Lipták Dorottya – szándékainak megfelelően „könyves ügyekben” (a könyvkiadás és a könyvkereskedelem története, könyvtártörténet, olvasástörténet stb.) írott monografikus jellegű munkáknak ad helyet.

Ebben a sorozatban látta meg tehát a napvilágot ez a szerzőjének 2006-ban megvédett doktori disszertációján alapuló könyv, amely három fő részre tagolódik. A bevezetésben Granasztói Olga először is történeti kontextusba ágyazza kutatásait: felsorolja és értő módon kommentálja az elmúlt két évszázad azon irodalomtörténeti, eszmetörténeti, történettudományi és persze könyv- és könyvtártörténeti munkáit, amelyek különböző szempontok szerint ugyan, de valamennyien a francia könyvek magyarországi fortunáját tárgyalják. Ezt követően vázlatos, ám igen jól használható és kitűnően dokumentált bemutatását adja a nemzetközi könyv- és olvasástörténeti kutatásoknak. A szerző különös figyelmet szentel egyfelől a különböző kvantitatív módszerekben rejlő lehetőségeknek és azok korlátainak, másfelől pedig a Robert Darnton kutatásai nyomán támadt (vagy inkább újra fellobbanó) franciaországi vitáknak, amelyek elsősorban egy klasszikusnak nevezhető kérdés körül forognak: okozója és életre hívója-e a felvilágosodás irodalma és filozófiája a régi rendet a 18. század végén egyszerűen elsöpítő forradalomnak? Ez a Barrueltől Furet-ig, Tocqueville-től Chartier-ig és J. Israelig oly sokakat foglalkoztató, ám nyilvánvalóan megválaszolhatatlan kérdés a felvilágosodás magyarországi kutatói számára is igen tanulságos válaszokat generált. Említsük meg itt például egyfelől a cenzúratörténeti kutatások újjáéledését, másfelől pedig a tiltott irodalom korpuszának az érdeklődés homlokterébe kerülését. Noha Granasztói Olgát választott témájának megfelelően elsősorban a nyomtatott művek (Darnton *Édition et sédition* c. munkájának világa ez) érdeklik, azonban nem állhatom meg, hogy ne hívjam fel a figyelmet a radikális valláskritikai és esetenként felforgató politikai eszméket hordozó úgynevezett klandesztinus kéziratok világára is, amelyeknek kutatása – bár fontosságukra elsőként Gustave Lanson és Ira O. Wade mutatott rá – csak az elmúlt évtizedekben kapott új lendületet.¹ A bevezetés fennmaradó részében

¹ A kutatások eredményeinek elsősorban a *Lettre clandestine* c. folyóirat biztosít fórumot.

a szerző, az olvasóval szemben igen előzékeny módon (jól látszik, hogy könyvvé formált doktori értekezésről van szó), részletesen számot ad céljairól, módszereiről és forrásairól – ezekre majd a későbbiekben térek ki.

A terjedelmes (majd száz oldalra rúgó) második fejezet A tiltott francia könyv és a magyar olvasóközönség címet viseli. Szó esik benne a tiltott könyv fogalmának a legkevésbé sem egyértelmű voltáról; az erkölcstelenként, vallásellenesként vagy politikai értelemben felforgatóként elkönyvelt művek kategorizálásának kronológiájáról; a magyar hitvédőknek a felvilágosodás eszméi ellen folytatott harcáról és (részben Sashegyi, Császárné és mások korábbi kutatásaira támaszkodva) a magyarországi könyvrevízió, azaz a „böcsületes cenzúra” működési elveiről és korszakolásáról. Granasztói Olga a cenzúrahivatal 1780 és 1810 között keletkezett aktáit tekintette át, méghozzá kifejezetten a tiltott francia könyvekre vonatkozó adatokra vadászva. A fejezet csúcspontját minden kétséget kizáróan a pesti Weingand és Köpff könyvkereskedésnek a nagy hírű SociÉTé Typographique de Neuchâtel (STN) ápoltságotának bemutatása, illetve a Weingandék által a svájciaknak írott (és az STN levéltárában szerencsésen fennmaradt) összesen 14 levél értő elemzése jelenti. E dokumentumok azért bírnak szinte felbecsülhetetlen történeti értékkel, mert a pesti könyves kendőzetlen őszinteséggel számol be a magyarországi könyvpiac és áttételesen a magyarországi művelődés sajátosságairól (és valljuk be: fejletlenségéről). A francia könyveket illetően például az derül ki e levelekből, hogy akik értik ezt a nyelvet, azok nem Bibliát és vallásos tárgyú könyveket kívánnak olvasni, hanem filozófiai, történeti munkákra, s persze szépirodalomra vágnak. A francia könyvekre éhes főúri olvasók tábora természetesen a legkevésbé sem volt homogén: a felekezeti megosztottság és a birtokok földrajzi elhelyezkedése mellett a főnemesiséghez való tartozás „régisége” is nagyban meghatározta az egyes családoknak a francia szellem termékeihez való viszonyát. Ezt bizonyítják szerzőnk esettanulmányai is: a könyvben részletesen bemutatásra kerül a Viczay-, a Sztáray- és az Orczy-könyvtár, amelyek állományából és történetéből egyrészt komoly következtetések vonhatók le a szóban forgó családok egyes tagjainak érdeklődését illetően, másrészt pedig beigazolódnak Kosárynak az a gyakran (s Granasztói Olga által is) idézett állítása, amely szerint a század vége felé „a felvilágosodás általános csatavesztésének következményei a könyvtárak terén is láthatóvá válnak”.

A könyv harmadik fejezetének címe: A Csáky-gyűjtemény: egy kivételes példa. A fejezet első részében a szerző a gyűjtemény létrehozói, Csáky István gróf és felesége, Erdődy Júlia életútját és életvitelét mutatja be, méghozzá azért, hogy műveltségük különböző megnyilvánulási formáit egymással, de főleg könyveikkel próbálja majd kapcsolatba hozni. A korábbi szakirodalom megállapításai mellett nagyban épít a főúri házaspárnak az uradalom alkalmazottaival folytatott levelezésére is. Röviden bemutatja az illéfalvi és a homonnai kastélyokon végrehajtott átalakítási munkálatokat, majd jóval nagyobb terjedelemben leírja az „Új Sans Souci” névre keresztelt mulatókertet és nyári lakot, amelyet négy nyelven, hét különböző feldolgozásban készített tájleíró versek tettek

halhatatlanná (e költői műveket a könyv keletkezésük sorrendjében röviden be is mutatja). A felvilágosodás (eszme)történetének ismerői jól tudják, hogy a létesítmény nevét a gróf II. Frigyes porosz király Potsdam mellett épített kertjétől kölcsönözte. Ez az átvétel nyilván a legkülönbözőbb értelmezéseknek és találgatásoknak enged teret. Nem kétséges azonban, hogy a házigazda a vidám szórakozásra, az elvonult remeteségre és a szellemi tevékenységre egyaránt lehetőséget nyújtott nagyszámú vendégségének, amelynek tagjai nyilván sajnálták a kert lassú romba dőlését.

A fejezet rövid biográfiai kitekintéssel folytatódik. A grófi házaspárnak az 1780-as évek közepére tehető különválását követően a férjével továbbra is jó viszonyt ápoló Erdődy Júlia önálló és független életbe kezdett: vallástalanságáról és állítólagos erkölcsi szabadosságáról sok kortárs bírálatot olvashatunk, ám az nem tagadható, hogy „okos, felvilágosult és emancipált asszony volt”. Csáky Istvánról vallásossága mellett a természethez fűződő bensőséges viszonyát kell megjegyeznünk. A levéltári kutatásokon alapuló életrajzi rekonstrukció azonban csak a könyvgyűjtemény tárgyalása során nyeri el valódi értelmét. A ma Aradon őrzött Csáky–Erdődy-gyűjteményt ugyanis nemcsak hányattatott története (amelyről szerzőnk kimerítő alapossgal be is számol), hanem az a tény is kivételessé teszi, hogy egészen ritka és értékes kutatási lehetőségeket nyújt a könyvtörténészek számára. Erdődy Júlia ugyanis 1807–1808-ban aláírásával zárta le az 1760-as években alapított könyvtár francia könyvjegyzékét, ami azt jelenti, hogy nagy biztonsággal megmondható, mely 18. századi könyveket szerezte be a grófi házaspár, s mely művek kerülhettek később a gyűjteménybe. Granasztói Olga azt is hangsúlyozza, hogy a Csáky–Erdődy-gyűjtemény minden bizonnyal egy nagyobb kollekció része volt, hiszen reálisan nem képzelhető el, hogy az elnémetesedett főúri családból származó asszony ne olvasott volna német könyveket. Szerzőnk részletesen – s a lehetséges forrásokban (például a könyvkötőkkel folytatott levelezésben) fellelhető legapróbb információmorzsára is lecsapva – beszámol a gyűjtemény folyamatos bővítésének mikéntjéről és időrendjéről. Külön erénye ennek az igen aprólékos rekonstrukciónak, hogy a mikrofilológiai módszerekkel beszerzett adatokat mindig a könyvkereskedelem adott pillanatban érvényes helyzetének és persze a cenzurális viszonyok alakulásának tükrében értelmezi. Kitér például arra, hogy míg az 1770-es évekből fennmaradt dokumentumokban viszonylag sok szó esik a könyvbeszerzés különböző (és esetenként bizony nem mindennapi) csatornáiról, addig az 1790-es évekre vonatkozólag semmilyen hasonló adat nem maradt az utókorra. Ezt az eltérést azzal hozza összefüggésbe, hogy a 90-es években már élénkebb volt a könyvkereskedelem, s egyszerűbben lehetett könyvekhez jutni, mint a 70-es években, arról nem is beszélve, hogy a józsefi évtized cenzurális lazítása még a század végén is éreztette hatását. A homonnai könyvanyagot végül Erdődy Júlia egy farádi Vörös Ferenc nevű, franciás és irodalmi műveltségű férfiúnak (róla nem sok tudható) adta el, akitől pedig a könyvek, valamikor 1810 körül Atzél János Arad megyei császári biztoshoz kerültek.

A szereplők és a történések után most térjünk rá magára a gyűjteményre. A kollekción francia nyelvű kéziratos katalógusát, amely a grófi házaspár olvasási szokásait feltárni hivatott vizsgálat legfontosabb forrásává válhatott, szerzőnk csak kutatómunkájának utolsó fázisában találta meg. A vaskos kötet több egyszerű könyvjegyzéknél, valódi szakkatalógusról van szó, hiszen a művek nem betűrendben, hanem könyvszakonként szerepelnek benne. A kilenc szak francia megnevezése: 1. Histoire, 2. Philosophie, 3. Poésie, 4. Poesia in lingua italiana, 5. Dictionnaires et Voyages, 6. Lettres, 7. Fables, Contes et Histoires, 8. Romans, 9. Mélanges historiques, philosophiques, critiques et amusans. E felosztásról Granasztói Olga azt írja, hogy csak az első három rubrika illik bele a 18. századi magánkönyvtárak hagyományos tematikus felosztásába. A többi kategória arra utal, hogy a korábban kialakult szakrendszer túlságosan szűknek és merevnek bizonyult a többségében 18. századi könyvek osztályozásához. A katalógusban talált felosztás azt a műfaji keveredést tükrözi, amely oly jellemző volt a 18. század francia irodalmára. Megjegyzendő továbbá, hogy a gyűjtemény feltűnően szépirodalmi orientációjú, s hiányoznak belőle a hit-, a jog- és a természettudomány osztályába sorolható könyvek. Ez vagy azt jelenti, hogy a gyűjtőknek ilyen tárgyú könyvei nem voltak, vagy azt, hogy a ma Csáky–Erdődy-gyűjtemény néven ismert kollekción csak része az akkori könyvtárnak (bár nem világos előttem, mi értelme lehetett volna más gyűjteménybe sorolni mondjuk a francia nyelvű teológiai vagy éppen a jogi műveket). Szerzőnk arra is felhívja a figyelmet, hogy a szakrendszer a legkevésbé sem felel meg a Magyarországon nagy tekintélynek örvendő (a főúri könyvtárakban választott rendszerekre műveivel ható) Michael Denis osztályozási struktúrájának – pedig a jeles könyvtáros és könyvtártudós bizonyára tanította Csáky grófot a Tereziánumban. A katalógus keletkezéstörténetének bemutatása – a leltárt 1790-ben, 1792-ben, 1805-ben és 1807-ben bővítették, mindig más és más (franciául nem hibátlanul tudó) személy – után szerzőnk rátér az egyes könyvszakok tárgyalására. Egy recenzióban természetesen nincs lehetőség az adatok részletes ismertetésére, így az alábbiakban némileg önkényesen szemezgetek a számomra különösen érdekesnek tűnő információelemek között. A történeti művek között a pikáns és pletykajellegű művek szépen keverednek a hagyományos történetírói munkákkal és az *histoire philosophique*-hoz sorolható írásokkal: nagy érdeklődéssel figyeltem fel például a katalógusban Mably és Raynal abbé műveire (utóbbit Martinovics Ignác, nyilvánvaló túlzással, a korszak legmélyebb politikai gondolkodójának nevezte). A filozófiai könyvszak tárgyalása során Granasztói Olga a materialista, ateista és antiklerikális művek magas részarányát emeli ki, ami nyilván összefüggésben áll a grófnő finoman szólva is lagymatagnak tűnő vallásosságával. A legerjedelmesebb könyvszak vitathatatlanul a regényeké: régi és új ízlést tükröző; erényes, libertinus és pornográf; francia eredeti és angoltól fordított románokat, levélregényeket, gótikus regényeket, kísértethistóriákat és századvégi preromantikus műveket egyaránt nagy számban találunk – a gyűjtő szemlátomást különösen rajongott a műfajért.

A fejezet záró részében (Gyűjtő és gyűjteménye: kísérlet a könyvek befogadásának feltárására) szerzőnk azon fáradozik, hogy az eddig külön tárgyalt témaköröket a könyvek mentalitásra és életformára gyakorolt hatása alapján kapcsolja össze. Itt jutunk el a könyvtörténeti vizsgálatok tulajdonképpeni céljához, az olvasmányok befogadásának és az olvasásból levezethető (vagy legalábbis azzal összefüggésbe hozható) kulturális és társadalmi szokásformák tárgyalásához, amelynek során a kutató a statisztikai bizonyosság talajáról kénytelen a feltételezések birodalmába átlépni. Egy könyv bizonyítható jelenlétéből ugyanis még nem vezethető le, hogy olvasták is, az pedig még kevésbé, hogy miképpen olvasták. Ráadásul a Csáky házaspár esetében a befogadási folyamat végpontján nem találunk önálló írói tevékenységet (ha eltekintünk a gróf néhány tétova ez irányú kísérletétől), így a könyvek hatását más jellegű alkotói megnyilvánulásokban kell keresnünk, amelyek feltérképezésében Granasztói Olga igen nagy ügyességgel jár el. Elsőként természetesen a Sans Souci kialakításával kapcsolatba hozható kertművészeti szakmunkákat és kertleíró költeményeket, továbbá a kertépítő szándék filozófiai hátteréről szolgáló angol (ám francia fordításban olvasott) bölcséleti műveket tárgyalja – e téren persze egyelőre nincs szó másról, ahogyan maga a szerző is elismeri, mint egy érdekesnek tűnő kutatási irány felvázolásáról. A másik ígéretes lehetőség: Csáky gróf gazdasági érdeklődését és *Opus Oeconomicum* című latin nyelvű munkáját összekapcsolni a francia könyvgyűjtemény (nem túl bőséges) szakállományával, például a svájci Hirzel fiziokrata szellemiségű művével (*Le Socrate rustique*). Szerzőnk ezenkívül röviden tárgyalja az olvasás lehetséges színtereit is (könyvtárak, bútorok, illetve a természetbe való kivonulás), méghozzá az individuális, csöndes olvasás térhódításával összefüggésben. Szó esik továbbá a könyvek kölcsönzésével és továbbadásával kapcsolatos források adatairól éppúgy, mint a könyvkötőkkel való levelezésből kinyerhető ismeretekről. Igen érdekes végül a könyvekben található olvasási nyomok feltárásáról szóló beszámoló: a könyvesnek viszonylag ritkán van olyan szerencséje, hogy produktív olvasásról tanúskodó lapszéli jegyzeteket találjon a vizsgált könyvekben, így más, apróbb indíciumokra is figyelmesnek kell lennie, ha eredményeket akar produkálni. A figyelmes és alapos olvasás jeleivel találkozunk akkor például, amikor Csáky gróf magyar történelmi tárgyú művekben vesz észre és javít ki kisebb-nagyobb tartalmi tévedéseket és nyomdahiábákat. Lapszéli jegyzetei egyébként arról tanúskodnak, hogy – feleségével ellentétben – igen gyengén tudott franciául, helyesebben fogalmazva: olvasott és nyilván beszélt is, ám igen gyenge ortográfiával írt ezen a nyelven. Szerzőnk végül a birtokbavétel foka alapján is csoportosítani próbálja a könyveket: a rongyosra olvasott könyvek között találjuk Holbach, Crébillon és Linguet egy-egy művét és a *Nouvelle Héloïse*-t; nagy számban találunk könyvvelzőkkel ellátott, tintapacás stb., tehát bizonyosan kézbevett és olvasott műveket; de nem ritkák a felvágatlan, tehát bizonyosan sohasem olvasott kiadványok (ilyen például Rousseau *Ceuvres posthumes*-je) sem. Érdekes továbbá, hogy a nyomok arra utalnak, hogy a *Nouvelle Héloïse*-ből és Laclos *Veszedelemes viszonyok* című munkájából valaki szemlátomást franciául

tanult, ami nem tűnik rossz választásnak, hiszen e két műből valóban elsajátíthatók a francia nyelv legszebb fordulatai. Granasztói Olga végül arra is kitér, hogy a kor többi magánkönyvtárához hasonlóan a Csáky–Erdődy-gyűjteményt nyilván nemcsak a házaspár maga, hanem mások is használhatták (bár a használók köréről nem sok tudható), s így némi pátozzsal azt is mondhatjuk, hogy a könyvtár hozzájárult a felvilágosult eszmék terjesztéséhez.

A mű konklúziójában szerzőnk az olvasás európai 18. század végi forradalmának fogalmához próbálja kapcsolni kutatási eredményeit. Ennek az átfogó jelenségnek izgalmas vetülete a tiltott francia könyvek által generált olvasási formák megjelenése: ahogyan azt a cenzorok és a hitvédők is látták, ezek a könyvek igen veszedelmes módon tágították olvasóik szellemi horizontját. Szerzőnk arról is beszámol, mely irányba kívánja folytatni kutatásait: a vizsgálatot ki akarja terjeszteni a középnemesi, polgári és értelmiségi rétegekre is, különös figyelmet fordítva a német fordításban megjelenő (így szélesebb rétegek számára hozzáférhető) francia művekre. Mivel Granasztói Olga azon kutatók közé tartozik, akiknek munkáiban az alapos elméleti felkészültség a levéltárakban és a könyvtárakban gyakorolt „terepmunka” szeretetével ötvöződik, a folytatás nyilván méltó lesz a szerző eddigi munkáihoz.

A kezünkben tartott könyv igen szép kiállítású és jól is szerkesztett: a recenzens tetszését különösen a szöveget jobbról és balról közrefogó oldaljegyzetek és a jól megválasztott illusztrációk nyerték el. Végül, Granasztói Olga iránya igen élvezetes, s ezen vajmi keveset ront az a néhány (a könyv terjedelméhez mérten igen kevés), kissé suta vagy rossz megfogalmazású mondat, amelyet egy utolsó átolvasás bizonyosan kigyomlált volna a szövegből.

Balázs Péter